

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Мимовільний порух лівої руки, і вона знову тоне в подушках, які дбайливо настелила для неї доня. Обводить затуманеним поглядом кімнату, досі не вирішивши, чи це її останній прихисток, чи в'язниця?

М'яке вечірнє сонце ніжило квіти на підвіконні. Поволі меркнув ясний осінній день. І вона згасала, як тая золотокоса осінь. Але те згасання природне, невідворотне, а водночас приємне. Не було ні смутку, ні жалю за тим, що вже не переміниш. Вона встигла за життя багато, значно більше, ніж її старші діти, яким би ще творити й творити...

А нині, ув'язнена у кволому тілі, чулася половинчастою; жила спогадами, мандрувала лише в думках і снах. Сни... Які чудні вони останнім часом. Знебарвлені, але при тому перемінюються відлисками тіней, які то проявляються, то зникають у передсвітанковій імлі.

Сьогодні вві сні Ольга бачила тую доню, чия пісня так рано обірвалася. Вона чує її душу поряд. Таке безмірне відчуття споріднення, аж до щему в грудях, аж до голосіння, яке вже ніколи не вирветься зі стулених вуст.

Що їй, безпорадній і недвижимій, залишається зараз? Лише згадувати.

Зі свого улюбленого місця на узвишші Оля дивиться на рідний дім — охайну садибу на крутій горі. Вона чи не найвище місце у Гадячі. Гора, яку давно прозвали Драгоманівською, знижувалася до річки Псла. Поблизу міста в неї впадала інша ріка, що звалася Грунь. Оля не пропускала нагоди навідати острів із

виткими вербами й прозорою водою, в якій її віддзеркалення завжди було інакшим: то молодшим від справжнього віку дівчинки, а то старшим.

Поза островом розляглася смарагдова долина, яку на обрії замикав вічнозелений сосновий бір. Роздивляючись з вікна те поєднання гір, води й зеленощів, дівчинка думала, що се чи не найкращий на всю Полтавщину краєвид.

Певно, Оля ще довго стояла б, вбираючи в себе красу літнього вечора, якби мати не покликала всіх до столу. Повертаючись, дівчинка запримітила батька, який повільно брів додому із книжкою в руках. В його задумливому погляді вона розпізнала свій. Чи не почує він знову від матері напівжартівливий докір, що не має до господарства ні великого хисту, ні охоти й взагалі давно «відбився від землі»?

Після вечері хатою ще довго розходився пряний дух маминого печива. Батько зібрав дітей коло себе. По грайливих вогниках в його очах Оля зауважує, що сьогодні він охочий до розмов. Тому сідає поблизу його ніг. Знає, що найуважніше тата слухатимуть вони із братом Михайлом. А Іван, Варя, Єлена й Олександр будуть вовтузитися, балакатимуть про щось своє. Але з поваги до батька нікуди не підуть.

— Наш рід має славетну історію, — розпочинає господар дому, — Драгоманови були знані ще за часів Гетьманщини.

Ольга не зважала на те, що вже чула про ті події. Батько щораз додавав в оповідь нові деталі, оживляючи в її уяві тих далеких, але рідних людей.

— Ходять перекази, що наш пращур, заволока* із Греції, служив драгоманом, тобто перекладачем у самого Богдана Хмельницького. Саме звідти наче й пішло наше прізвище. Хоча дехто згодом говорив, що насправді то арабське слово.

— У самого Хмельницького! — захоплено вигукує Михайло.

* Заволока — зайда, заброда.

Батько гладить його по голівці, проказуючи:

— Так мовлять. За переказами, твій прадід, Стефан або Стефанос Драгоман, був спершу значковим товаришем, а згодом війтом у Переяславі з почесним означенням «яко чоловіка зацного* й віри годного». У ті часи козацькій старшині дарували дворянські звання. Але водночас змушували її на російський манер змінювати прізвища, додаючи до них закінчення «ов». Через це твій дід, якому в спадок від батька перейшов титул значкового товариша, уже підписувався як Яким Драгоманов.

— Розкажи про дідуся, тату, — попрохала Оля.

Його погляд ясніє.

— Для тебе розповім усе, що просиш. Переїхавши з Переяслава до Гадяча, ваш дід працював у генеральному суді при гетьманському уряді. Згодом одружився. Разом з вашою бабусею подарував світу четверо хлопчиків і четверо дівчаток.

Він зупинився, дивлячись, хто з дітей його слухає. Оля вхопила за руку Варю, яка сиділа до батька впівоберта.

— Після одруження Яким перебрався до Колодяжинських. Батько його дружини мав маєток і чималу садибу в селі, що звалося Будища. Садиба та займала узгір'я над Пслом. Будища лежали в семи верствах від Гадячого. То були найкращі землі.

— Найкращі, — підтвердив Михайло.

— Від тестя ваш дід дізнався, що на Полтавщині декілька сіл звуться Будищами. Найбільше з них — Великі Будища, що під Полтавою. Вони з родиною там часто базарували. А їхні Будища під Гадячем називали Монастирськими. Поблизу, на горі серед лісу, колись стояв монастир. Його знищила цариця Катерина, буцімто звинувативши тамтешніх ченців у свавільному житті, — він пошкріб долонею підборіддя, як робив завжди, коли збивався з думки. Помовчав трохи й сказав: — А за деякий час ця розкішна садиба перейшла у володіння вашого діда.

* Зацний — шанований.

За розмовами Драгоманови й не зогледілися, як стало доволі пізно. Мати, як легендарна Берегиня роду, про яку в Гадячі не раз чула Ольга, нагадала всім, що час спати.

Коли її брати й сестри порозходилися — Оля, схиливши голову на коліна, деякий час сиділа в тиші, пригадуючи продовження історії, яке не встиг розповісти тато.

Він був одним з молодших синів Якима. Навчався в Петербурзькому училищі на правника. Там захопився мовами. Вивчив англійську, німецьку, французьку й латину.

На прохання Олі він звертався до неї то латиною, то англійською. «Наш батько найрозумніший у світі», — говорила вона Михайлові, не стримуючи захвату. А той згідно кивав.

Батькові Оля казала інше. Захоплено й навіть дещо вимогливо:

— І мене навчи. Я теж хочу так уміти.

У присутності доньки його погляд завжди лагіднішав.

— Обов'язково навчу. Тільки трішки підрости. Згода?

Та не лише мови були пристрастю батька Ольги. Живучи в Петербурзі, він скуштував літературного життя: друкував у періодиці свої перші літературні спроби й поетичні переклади з інших мов.

Переїхавши до Гадяча, придбав садибу. Хоч і невелика, але бавила око красою. Невдовзі пошлюбив доньку сусіда, поміщика Івана Прокоповича Цяцьки, Єлизавету. Вона принесла в дім чоловіка не лише любляче, віддане серце, а й чималий посаг. Родина Драгоманових мала триста сорок десятин землі.

Дід Іван посадив на честь Олі в Цяччиному садку дубок. Коли вони з матір'ю навідували діда — неодмінно ходили дивитися на те дерево.

— Оце той дубок, який дідусь посадив на твоє щастя, — говорила їй мати.

— А чому на щастя? — допитувалася вертка дівчинка.

— Бо воно потрібне всім людям. Без нього важко.

Оля задумано кивнула. А вже за мить утішно:

— Він вищий став!

Мати піднесла над її головою руку:

— І ти в мене стала вищенька. Хіба не помітно?

Оля, сідаючи біля підніжжя дерева, інколи розповідала дубку новини зі свого юнацького буття. Прикладала до стовбура руку, нетерпляче перевіряючи, наскільки він видовжився. І раділа успіхам мовчазного співрозмовника.

* * *

У серці батька Ольги здавна жила любов до слова. Коли він був удома, дівчинка часто бачила його з книжкою або журналом у руках. Згодом і сама, спершу потай від тата, гортала сторінки тих видань. Боязко торкалася літер, крізь папір відчуючи їхню силу.

Саме за тим заняттям її заскочив галас, що долинав знадвору. Оля без поспіху поклала книжку на місце. Вийшла надвір. Поблизу будинку стояв немолодий селянин, обличчя якого здалося дівчинці знайомим. Щоби ще пригадати, де бачилися...

У руці він тримав плетений з лози кошик, з якого на весь двір гелготала тлусна качка.

— А Петро Якимович удома? — знімаючи перед малою господинею головний убір, запитав гість. — Я до нього. Ось, — чоловік вказав рукою на кошик, — віддячити за допомогу хочу.

— Зараз покличу, — пообіцяла Оля, заледве стримуючи усмішку.

У своїй юридичній практиці її батько допомагав знедоленим. Прихильні до нього селяни говорили: «Держав руку дрібно-ти». Заступався за людей козацького роду, рекрутів, яких правдами й неправдами, туманячи облудними обіцянками, вербували до війська.

При зустрічі з Петром Драгомановим селяни знімали шапки. А він знімав шапку у відповідь на уклін когось з перехожих. І вчив цього звичаю своїх синів.

— Запам'ятайте, що всі люди рівні. Ні чини, ні статки не роблять когось вищим. Будете ставитися до селян шанобливо —

заслужите їхню повагу й любов. Вияви сі цінніші за гроші, що дзвенять по кишенях.

Значних прибутків зі своєї юридичної практики Петро Якимович не отримував. Селяни не завжди мали гроші для оплати, тому розраховувалися з ним гостинцями. На стіл до Драгоманових потрапляли і балики з Дону, і домашня птиця, і солодкі, мов той нектар, кавуни й дині з баштану.

Місцевих чиновників не тішила така діяльність Драгоманова, муляла око його прихильність до селян. У Гадячі Петра Якимовича не любили. Ба більше — боялися.

Ольга пам'ятала розповіді про страшний за своєю суттю кріпацький випадок, який буцімто згубив батькову юридичну кар'єру. У садибі поміщика Багича засікли на смерть молоду кріпачку. Дівчину звинуватили в крадіжці коштовної оздобы. Тиснули, змушуючи зізнатися. Вона все заперечувала. Це лише розлютило панів. Її били різками, доки кріпачка не впала замертво.

Лише тоді мучителі збагнули, що накоїли. Щоб приховати сліди злочину, тіло дівчини прив'язали мотузкою до дерева. А околицями пустили чутку, що вона сама повісилася. Дійшли ті балачки й до церковного служителя, який відмовився відспівувати покійницю. Згорьовані рідні поховали її як самовбивцю.

Минуло небагато часу, як до села повернувся брат загиблої. Дізнавшись від когось, як усе було насправді, подав на пана позов.

Та сталося так, що справу було припинено «за відсутністю доводів злочинства». Селом пішов поговір, що пан задобрив чиновників грошима.

А на Драгоманова ображались через те, що він давав братові загиблої юридичні поради. Шипіли за його спиною в'їдливе: «Як можна було вчинити таке?» Намагалися зашкодити тому, хто пішов супроти панської волі. Стежили, щоб Петра Якимовича більше не обирали до земського суду.

Принесена селянином качка потрапила на стіл до Драгоманових аж у середині літа, на свято, яке мало назву Літні Кузьминки. Мати розповіла Олі, що цього дня треба було збирати

врожай смородини, малини, агрусу й вишень. Оля із братом наввипередки збирали ягоди. Він до старого плетеного кошика матері, вона в пелену. Додому обоє повернулися зашмаровані, але щасливі. Ще й влаштували змагання, щоб перевірити, хто з них більше назбирав.

Гадяч того дня скидався на метушливий вулик. Жінки, за звичаєм, влаштовували братчину: спільно варили великий казан каші. Кожна господиня приносила з дому якесь частування. Потім гуртом сідали за загальний стіл обідати. Малій Ользі та каша смакувала як ніколи й здавалася найкращим у світі вгощенням.

Сінокіс саме в розпалі. Селяни до цього дня будь-що мали зв'язати бодай один сніп. Уважалося, що тоді поталанить із врожаєм жита й пшениці. Цей особливий сніп зберігали в затишному місці до завершення сінокошу.

Оля, стежачи за Михайлом, що взявся допомагати селянам збирати покошене сіно, помітила, як він заховав декілька колосків собі за пояс. І повторила те за ним. Пізніше, підстерігши брата, коли той був сам, запитала:

— Нащо ти то зробив?

— Почув від дядька Опанаса, що це допомагає уникнути болю в спині.

Оля кивнула, мріючи, щоб швидше настав вечір. Батько пообіцяв узяти їх із братом на Підварок. Вони мали простежити, чи із сіном добре пораються, чи його зібрано в копиці й зложено в стоги.

Якою ж розкішню були ті подорожі! Оля п'яніла від запаху скошеної трави, милувалася полями, які здавалися їй безкрайніми. А коли Михайло кликав сестру бігти вздовж стежки, яка губилася в колосі — та широко розкидала руки. Почувалася птахою, що нарешті здобула омріяну свободу.

Непомітно від брата, який обходив копиці, Оля пішла в садок до вуликів. Вона могла годинами просиджувати тут, спостереігаючи за працьовитими бджілками, що ніколи не мали спокою.

Стежачи за бджолами, Оля заспівала пісню, слова якої вже й не пригадає де почула. Батько, непомітно наблизившись, гулко заплескав у долоні.

Дівчинка від хвилювання забула останні рядки. Але, втішена татковим схваленням, не хотіла обривати пісню. Тому сама вигадала закінчення. Олі здалося, що вийшло незле. Батько ні про що не здогадався.

— Цікава яка! Де ти її почула? — серйозно запитав він.

Петро Якимович писав вірші, оповідання, цікавився фольклором і збирав народну творчість. Частину етнографічних матеріалів передавав родичу дружини, відомому фольклористу на ймення Амвросій Метлинській.

— Уже й не пам'ятаю, — зашарілася Оля.

— Гарна. Після вечері задиктуєш її мені. Я ще такої не записував.

Але за вечерею того дня розмовляли зовсім про інше. До батька приїхав гість з міста. Щоб розважити приїжджого, він розповів декілька кумедних випадків зі своєї практики.

— То про що мені розповісти Данилові Семеновичу? — радився господар з дітьми.

— Про дворянку, — попросила Оля.

— Ні. Про вовкулаку! — голосно вигукнув Михайло. Позаяк він сидів від батька найближче, на чільному місці, той вдовольнив його прохання.

— Що ж, слухайте. Приходить до мене якимось знайомий міщанин на прізвище Шишко. Каже: «Напишіть скаргу на мого сусіда Вовка, який зурочив мого найкращого коня. І той, сердега, невдовзі здох». А щоб я повірив, серйозно так додає: «Люди все бачили, усе знають. Той Вовк — людина дуже вредна. Та й не людина він взагалі. Вовкулак! Сім років бродив лісами, перекинувшись звіром, а всім сказав, що був на Дону».

Михайло, який вже не раз чув ту оказію, все одно заходився сміхом. Гість, розіміллий від гарячих страв, узяв із нього приклад. А Петро Якимович, насупивши брови, продовжив:

— На що я йому відповів: «Не буду я такої пустої скарги писати. Та й вам не раджу подібні нісенітниці говорити». Від моїх слів поміщик помітно скис: «Оце тобі і юриста! Прощавайте! Шкода, що тільки час даремно згаяв».

Інша історія уже веселила більше Олю.

— Звернулася до мене одного разу пані Канівцівна, дворянська донька, щоб я дістав їй нові документи на дворянство. Свої бумажки вона десь загубила. І тепер не може довести своє дворянство. Її через те не поважають.

Цього разу Оля не озвучила того, що її обурило, коли вона вперше почула ту оповідь. Невже людину шанують лише через титули? Хіба сама по собі, без того папірця, пані нічого не варта?

— Я поїхав до Полтави, дізнався, що вона справді дворянського роду. Коли пані знову до мене завітала — розповів їй радісну новину: невдовзі вона отримає посвідчену виписку із дворянської книги. Щаслива Канівцівна, щедро розсипаючи подяки, вийшла у двір, де на неї почав кидатися пес. А хтось із челяді не стримався й ляпнув: «Не бійтеся! Він благородних не рве». Пані сполошилася: «Ох, лишенько! А моїх документів ще нема».

Угледівши на обличчі брата усмішку, Оля підхопила за ним той сміх, дозволила йому заполонити її. Тепер вона знає, що так безжурно сміятися вміють лише діти або старці, які втратили пам'ять і вже не мають у серці жодного жалю.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

— Знімете?

Сидячи на низькому стільці в хаті баби Шереметки, Оля роззиралася навсібіч. Останні дні вона почувалася вкрай незграбною. За порадою бабусі до неї застосували незвичний спосіб лікування пропасниці. Дівчинці вже спротивило куряче яйце, яке їй прив'язали під пахву. Його треба було носити, стежачи, щоб воно не розтовклося. Мовилося, що яйце має засохнути на людині, витягаючи з неї хворобу.

Не знала Оля, всихало те яйце чи ні. Але їй не терпілося збутися осоружного «компаньйона». Дівча надокучало домашнім вимогливим:

— То коли ж уже? Коли?!

Нарешті настав день, про який Оля стільки мріяла. Вона стежила поглядом за бабою Шереметкою, яка без поспіху розпалювала піч. Коли хатою розійшовся теплий дух — загрубілі від тяжкої праці, але ще міцні руки баби зняли з неї яйце, поклали його дівчинці в руки.

— Яке тепле, — дивувалася та.

Не змінюючи виразу обличчя, баба наказала:

— Кинь його в полум'я, промовляючи: «Іди від мене в ясний вогонь і виходь чорним димом, щоби ти мого білого тіла не в'ялила та моєї жовтої кості не крушила!»

Після тієї медицини дівчинці покращало. Але вона не могла збагнути, що саме допомогло: чи то яйце справді вміло лікувати, чи її тіло одужало на radoщах, що врешті позбулося того крихкого тягаря.

Що їй ті хвороби? Знала: довго житиме. Їй не раз повторювала це мати, пригадуючи випадок з Ольжиного дитинства, коли та ледь не втопилася в Пслі.

Тоді дівчинка лише починала вчитися ходити. Молода й охоча до ігрищ нянька понесла її до річки. Всадила дитину на мілку й пішла з подружками купатися. А течія підхопила малу Олю, яка із цікавістю роздивлялася ще не звіданий нею світ, і понесла її на глибину.

Коли дівчата помітили зникнення дитини — зчинився гвалт.

Далі ж сталося те, що її мати називала справжнім дивом. Петро Драгоманов саме вертався тією дорогою з Полтави. Почувши, що топить якась дитина, скочив з воза й, не гаючи ні хвилини, в одязі стрибнув у річку. Витяг дівчинку вже далеко від берега. Поглянувши на неї, не повірив власним очам. То була його рідна доня.

Мати називала дивовижний порятунок Олі великою Божою ласкою. Декілька вечорів вона простояла на колінах перед іконами, і того ж літа поїхала з дочкою на прощу до Охтирського монастиря.

Доки Єлизавета Іванівна молилася перед чудодійним образом Охтирської Божої матері, дякуючи їй за милосердя, маленька Оля солодко спала в ночовках, які правили їй в дорозі за ліжечко.

Ще знадвору Оля чує дзвінкий голос матері. Усякі народні обрядності не минали їхнього двору: колядування, посипання, запросини на весілля. Коли з Підварку приходили прясти на тижнівки, то аж хата розлягалася від співу.

Єлизавета Іванівна мала дуже гарний голос. Робить щось по господарству й співає. Переважно свою улюблену пісню «Ой, не ходи, Грицю».

Оля швидко вивчила її слова й часом, під настрій, підспівувала матері:

*Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки — чарівниці.
Котра дівчина чари добре знала,
Вона ж того Гриця та й причарувала...*

Виконуючи українські пісні з мамою на два голоси, Оля силкувалася співати якомога гучніше, щоб ті прекрасні співанки почули й сусіди.

Вечорами, збираючи дітей у великій кімнаті, Єлизавета Іванівна розповідала їм казки й приповідки, принесені ще із Цяччиного хутора. Найчастіше згадувала історії про хитрого цигана й ледачу господиню. А їхня нянька, баба Марина, знала казки про звірів: вовка, козу, лисичку.

Мав батько в господарстві помічника, хлопця на ймення Кіндрат. Охочого до слова. Той розповідав дітям казки про вовкулаків, ворожбитів, боротьбу із триголовим змієм. Деякі з них, на прохання Олі або Михайла, переповідав по декілька разів.

Драгоманови жили в близькому оточенні до дворової челяді й дрібної гадяцької людності. Не зважали на те, що дехто із сусідів, які, зятято тримаючись свого панства, люто оберігали його від усього «мужицького» і насміхалися з них, мовлячи: «У Драгоманових не розбереш, де пан, а де селянин». Оля з дитинства чула українські пісні, легенди, думи, які були для неї рідною стихією. Час від часу батьки відпускали малих подивитися, як проходять обряди весілля, хрестин і поховань.

Коли в Гадячі ховали малу дитину — мати так сумувала, що Оля нікуди не йшла, залишаючись коло неї. Знала, що окрім трьох хлопчиків і трьох дівчат її мати народжувала ще дітей, але ті, на жаль, не дожили до старших літ.

Єлизавета Іванівна не належала до бабів, які додержувалися всіх забобонів, про які колись чув білий світ. Але свято вірила, що жінкам, в яких діти померли маленькими, не можна їсти яблук, доки їх не освячено на Спаса. Буцімто на тім світі Божа Матір роздаватиме дітям яблука. Але тим з них, чий матері, не

стримавшись, скуштували фрукти ще до великого свята, скаже: «Твої яблука з'їла твоя мати».

Коли батько приносив з Підварку в капелюсі запашні пухляки, до яких одразу тяглося декілька пар дитячих рук — мати лише мружилася:

— Не їстиму.

— Погляньте, мамочко, які вони соковиті, — упрощували її Михайло й Варвара.

— Дуже смачні, — підтримувала їх Оля.

Але Єлизавета Іванівна не слухала ні дітей, ні чоловіка. Відповідала незмінне й незрушне:

— Моя мати не їла, і я не буду їсти.

А бабуся, Федора Петрівна, завжди зневажала такі забобони. Вона була другою дружиною Івана Прокоповича, а їхній матері — мачухою.

Овдовівши, мешкала в Красному Луці: великому волосному селі на Груні. Оля із братами й сестрами часто їздили з батьками до бабусиної просторої оселі. Від світанку до заходу сонця бавилися у великому садку, де влітку можна було досхочу ласувати ягодами й садовою.

Бабуся з охотою долучалася до їхніх забав, показуючи Драгоманівській молоді, де в неї що виростало й що знатно вродило. Оля не раз чула від неї: «Таких сливок як у мене немає в цілій околиці» або «За такими яблуками до мого садка зазирав сам пан професор».

Рідна донька бабусі, Олександра Іванівна, була заміжня за паном на прізвище Шульженко. Мала сина — однолітка Михайла. Хлопці завжди гарно ладнали.

Оля вже не пригадає, чому Михайло звав їхню бабусю XVIII вік. Але брат вперто повторював це прізвисько.

А мати називала свою мачуху оригінальною. Федора Петрівна мала напрочуд виразні очі, в яких навіки оселилися грайливі бісики. Полюбляла жартувати. Навіть попри поважний вік, ніколи не носила звичні для літніх жінок чепці, не вив'язувалася

хусткою. Розкішне сиве волосся, на якому Ольга не раз зупиняла сповнені захоплення погляди, бабуся закручувала у вузол і підбирала гребінцем. Здавалося, вік не владував над енергією і пустотливим характером цієї жінки.

Хоча деякі її витівки викликали в матері збентеження. Вона аж блідла, чуючи з вуст мачухи:

— Я не хочу бути в раю, бо там, мабуть, занадто нудно! Усе те саме! Кажуть, там янголи день у день співають, і що з того? Добре, як вони гарно співають, а коли так, як наші краснолуцькі дяки, то не дай Боже такі співи чути раз у раз!

У коморі в бабуні стояла велика скриня, в якій вона тримала багато старих книжок, здебільшого французьких романів. Олю не надто цікавила така література. Вона змучено гортала сторінки й відкладала книжки. А ось Михайло охоче ними зачитувався.

Олю брав сміх, коли вона згадувала, як бабуня кликала онука до столу:

— Та йди-бо вже, Мишо, обідати! Годі тобі гризти книжки по-мишачому!

Господь, супроти царства якого Федора Петрівна іноді ворохобилася, відміряв їй довгий вік. У засвіти бабуня помандрувала, маючи за плечима понад вісімдесят років.

Оля не пам'ятала подробиць поховання, лише тихий вечір по тому. Вони з Михайлом сиділи на ганку бабусиному й роздивлялися садок, втоплений в сутіні. Утрата настільки особливої людини відчувалася обважнінням у тілі.

Уночі Михайло при свічках перебирав бабусині книги. А Ользі ще деякий час вчувалося оте незабутнє: «Годі гризти книжки по-мишачому!»

* * *

Коли Оля із братами й сестрами попідросла до шкільної науки — батько самостійно починав їх навчати. У нього в домі було не лише багато книжок. Він постійно випишував собі газети, журнали й літературні альманахи.

Оля страшенно любила ті уроки, під час яких лунало лише українське слово. Саме тоді їхнє оточення рішуче переходило на російську. Дітям пропонували вчити грамоту по «Букварях». А українських книжок для вчення зовсім не було.

Оля бачила, що її допитливість, жага осягати нове тішили тата, і тому намагалася бути старанною ученицею. Не могла стримати захоплення, коли на Спаса батько читав їй під яблуною в Підварку Гоголевого «Тараса Бульбу», а на Різдво, біля печі, що палахкотіла іскристими вогниками — «Вечори на хуторі біля Диканьки».

Дівчинка не могла описати словами потужне враження, яке справили на неї ті твори. Вона уперше відчула нездоланну силу слова, ту непереборну пристрасть до літератури, яка вже проросла в її серці, стихію творення, до якої прагнула доєднатися.

Якось Оля написала на рожевому аркушику із квіточкою, який купила в мандрівного крамаря, що носив усі свої товари на плечах, уривок з поеми Лермонтова. А підписала його «Оля Драгоманова».

Потім принесла той листочок батькові, який із книжкою в руках саме відпочивав у садку, неподалік пасіки.

— Візьміть, погляньте.

Той уважно передивився написане, заусміхався:

— Дуже добре, доню. Охайно, чистесенько. Тільки навіщо ти написала в кінці своє ім'я?

— Тату, — сміливо ступила вперед Ольга, — чи не були б ви раді побачити в книжці мої вірші, дуже гарні вірші? А під ними було б надруковано: «Оля Драгоманова».

Тепла батьківська рука лягла Олі на плече, інша торкнулася голівки. І ось вона вже тулиться до його грудей, а він шепоче:

— Звичайно, я був би дуже, дуже радий.

А мати, випадково почувши ту розмову, сердилася на чоловіка.

— Нащо їй таке говорити? Забере щось собі в голову й буде виображувати.

Оля відійшла, не бажаючи слухати тих речей. Уявляла себе на березі річки, яка колись узяла її малою в полон і ледь не збавила життя. Пригортала до грудей оту книжечку. А в ній сповна світла і тепла, і слова, над якими променієш. Все те написала вона. Прожила й написала.

Заходячи в річку, яка, здавалося, не мала берегів, Оля голосно зітхнула. От би знати наперед, чи справдиться омріяне? Чи матиме вона колись таку книжечку?

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Того ранку Оля прокинулася ще вдосвіта. Бо не годилося в такий особливий день довго спати. Михайло, який на той час навчався в Полтавській гімназії, приїхав з науки на саму кутю. У хаті було тепло й затишно попри те, що палили лише соломою. Ольга допомагала братові топити: підкидала в грубку пучечки простої соломи й солом'яні верчки. Пильно стежила за жаринками, які поривалися вирватися крізь заслін.

Мати не могла намілюватися Михайлом і все приговорювала:

— Їж уже, їж. А то як підеш з візитами, то вже тебе до вечора й не дочекаєшся.

Невдовзі Михайло й справді пішов з хати. Дорослі юнаки вже трималися доволі осібно, мали своє коло спілкування. А Оля з теплом згадувала, як вони в дитинстві гуртом святкували Різдво.

У Різдвяні вечори молодші Драгоманови припадали до вікон, на яких квітнули морозяні ружі, й визирали колядників. Коли ж у сінях чувся гомін і батько врочисто запрошував до оселі бажаних гостей — ті, обтрушуючи із чобіт сніг, поважно запитували:

— Кому колядувати?

— Михайлові.

Хатою розліталася гучна коляда:

— Ой рано, рано Михайло встав, коня напував...

А коли батько перераховував своїх дочок — ті заводили колядку про червону рожу.

Відчуття волі, яке їм завжди дарували батьки, надзвичайно тішило дівчинку. Вона з Михайлом, який із братів був їй найближчим, не раз приєднувалися до колядників, занурюючись у вихор емоцій і піднесення, які відчувала дівчинка, опиняючись у натовпі веселих людей, співаючи з ними обрядових пісень.

Місцевий старець, дід Тихон, який змолоду багато подорожував, завжди прихильно ставився до дівчинки. Ользі було з ним дуже цікаво.

Інколи вони з Михайлом зустрічали в Тихона дяка Степана Григоровича, якого їхній батько позаочі величав Сковородою. Він сідав на вигідному місці, ретельно розправляючи свій підрясник. Оголошував, що прийшов, щоби трохи «розважити душу». Хоча більше слухав, лише подеколи вставляючи слово.

Придивляючись до нього, Оля ніяк не могла збагнути, чого ж його названо Сковородою. Хіба ж ця людина схожа на сковорідку? І лише згодом, наважившись запитати, дізналася, що батько порівнював Степана Григоровича з давнім мандрівним філософом.

Коли на святки вони із братом уможувалися коло печі, в якій яскраво палахкотіло й дихало жаром — дід Тихін розповідав юним гостям, як у різних місцевостях святкують Різдво. Наприклад, на Бойківщині перед приготуванням святої вечері жінка обов'язково брала дванадцять полін і підпалювала їх у печі.

А на Закарпатті головною стравою на Святвечір був обрядовий хліб — карачун.

На Галичині плели солом'яних павуків, які захищали дім і його господарів.

На Поділлі дідуха ще називали коляда, сніп, снопок, господар. Вечеря на Різдво починалася з того, що його заносили до хати.

А в Південних регіонах була традиція ходити на Різдво до хрещених з вечерею. Діти носили до їхніх будинків кутю й наїдки, за що хрещеники частували їх солодощами й давали гроші.

Знав дід Тихін і колядки. Оля вмовила його заспівати декілька з них, які їй найбільше припали до душі. А сама записала їх і принесла батькові.

— Для твоєї колекції.

Він уважно перечитав простягнуті йому аркуші.

— Я таких іще не маю. Моя ти розумниця! Продовжуєш батьківську справу.

Ольга невимовно тішилася. Тато називав її багатьма лагідними словами. Але «розумниця» їй подобалося найбільше. Вона робитиме все, щоб він найчастіше її так називав.

* * *

— А я вірила! Я в нього вірила!

— І я вірив! — повторював за дружиною Петро Якимович. — Наші нащадки найкращі.

На галас, що вчинили в хаті господарі, позбігалися їхні діти. Оля, яка стояла біля їхньої кімнати вже деякий час, приклала палець до вуст, просячи братів і сестер не галасувати.

— Наш Михайло вже студент, справжній студент!

Після цих слів їхні батьки, які не звикли виявляти ніжність на людях, міцно обнялися.

Цій щасливій новині передувала інша, не надто втішна. Михайло завершував останній клас Полтавської гімназії. Він пишався своїми здобутками й навіть деколи намагався старшувати над сестрами. Правда, з Ольгою йому це не надто вдавалося, бо вона, самотійно опановуючи науку, також була спроможна загнати його в глухий кут запитанням, на яке той не мав відповіді.

Батьки чекали Михайла додому після закінчення курсу гімназії. Вірили, що він знову привезе похвальний лист, як і щороку. А сталося інакше. Батька викликали до навчального закладу. Над Михайлом нависла загроза відрахування. Підстава: зухвале слово в бік інспектора.

Михайло змалечку належав до безкомпромісних правдолюбів. Така вже Драгоманівська вдача. Не міг змовчати, коли бачив

несправедливість. Тому не пройшов осторонь і тоді, коли в його присутності інспектор назвав одного з молодших гімназистів дурнем. Втрутився. Сказав різке слово. Зав'язалася суперечка.

Керівництво гімназії висунуло умови, на які старший Драгоманов не міг піти: або батько дає дозвіл висікти Михайла різками в присутності гімназистів, або юнака виключать із закладу, який він мав ось-ось завершити, без права вступу до іншої школи.

На це Петро Драгоманов відповів:

— Хоч як мені тяжко створювати велику перешкоду на синовому життєвому шляху, коли хлопець не зможе скінчити гімназії і йти далі, але я волію прийняти таке лихо, аніж висікти сина різками.

У домі Драгоманових ніколи нікого не били, ні з кого не знущалися. На відміну від шкіл, де дітей щедро пригощали різками батьки й вчителі, Петро Якимович і Єлизавета Іванівна не тільки ніколи не били своїх дітей. Вони навіть не карали їх якось по-іншому. Для наставляння на розум використовували тихе, лагідне слово. Воно і чулося, і розумілося якнайкраще.

Окрім того, Петро Драгоманов часто сперечався із селянином Дем'яном, який полюбляв лупцювати власних дітей. Пояснював йому: «Биття, Дем'яне, не до речі. Сам Бог любив дітей, був до них ласкавий».

Тому, узявши Михайла за руку, він мовив уголос:

— Не бито було його малим, тим паче неможливо завдавати йому такої ганьби, коли він став дорослим юнаком. Нехай буде, що буде!

Михайла виключили з гімназії. Батько забрав його додому. І написав скаргу до Київської округи на несправедливість керівництва Полтавської гімназії.

Михайло, відчуваючи до батька велику вдячність, виправдав його очікування: блискуче склав іспити до Київського університету Святого Володимира. Коли він привіз додому картку студента, батьки не могли нею натішитися.

— Я теж тобою дуже пишаюся, — Ольга обняла брата. І подумала: «Як швидко проминають літа. Тепер він уже зовсім дорослий».

— Ходімо в наші місця? — рука Михайла лягла на її плече.

Для прогулянок, під час яких вони із братом ніяк не могли наговоритися, зазвичай обирали декілька місць. Серед них цвинтарі поблизу їхнього двору. На одному колись стояла церква Успіння, на іншому — Покровська. Обидві церкви давно згоріли, залишивши по собі великі рови.

А ще був крутий виступ, що гордо височів між двома ярами. Цей виступень, як його називали старші, повертався стрімким кінцем до Псла. Місцеві називали прогулянки поблизу нього «ходити на Замок». Колись у тому місці справді стояв гетьманський замок. Але то було дуже давно. На час їхнього дитинства від того замку не лишилося ні цурочки, ні камінчика. Як мовилося в них на кутку: «мов той лизень злизав!»

І, звісно ж, не обходилося без мандрівок у Підварок, до їхнього садка. Поруч урочище, яке здавна називали «Ключі». З-під гори били джерела із крижаною водою. Як переказував їхній батько, раніше те урочище мало назву «Гайдамацький яр».

Ольга з Михайлом любили те місце, що буйно розрослося чагарями, крізь які було ой як непросто продиратися. Брат і сестра хихотіли, мало зважаючи на природні перепони, уперто пробираючись до вподобаної займані. Там опускалися в рунисту траву, розкидали руки, замріяно вдивляючись у небо. Здавалося, простягнеш долоню й торкнешся обважнілих хмар, які пропливали над головою.

— Про що ти мрієш? — запитала Ольга, коли їхні з Михайлом пальці зустрілися в траві.

— Не знаю. Мабуть, добре навчатися. Здобути фах.

— Я теж хотіла б вчитися.

— Вчитимешся. Обов'язково вчитимешся, — він легенько стиснув її руку. — А пообіцяймо, що станемо в цьому житті значними.

— Значними? — не піднімаючи голову, перепитала Ольга.

— Значними, — підтвердив Михайло, — тими, хто зробить у цьому житті щось особливе. Хто залишить по собі духовний спадок.

— Обіцяю, — мовила Оля, яка завжди обережно ставилася до обіцянок. Тому давала лише ті з них, які мала намір виконати.

* * *

Помітивши, що Ольга, його улюблена дівчинка, тягнеться до науки, багато читає, батько дав слово, що вона отримає найкращу освіту. Він планував віддати її до Полтавського пансіону, але там не знайшлося вільних місць.

Не вдалося влаштувати Олю й до Смольського інституту. Туди брали лише дітей з родин, чиї батьки мали ранг не нижче за полковника або дійсного статського радника.

Петро Драгоманов не здавався й обіцяв Ользі, що подбає про її освіту. Вона терпляче чекала, мріючи підкорювати нові вершини.

На той час Петро Якимович уже серйозно слабував. Олю лякали його слова про те, що невдовзі він буде помирати. Не на добро таке говорять люди, не на добро.

— Не кажіть так, будь ласка, — прохала вона, — ви нам потрібні.

Він усміхався до доньки, але Олі не вдавалося розвіяти печаль, яка стояла в його очах. З кожним днем рухи батька сповільнювалися, голос слабшав і хрип. Він періодично повторював слова, які доводили його рідних до відчаю.

Від розпачу дівчинці хотілося кричати. Хіба батько не розуміє, що для тих, хто його любить, він найважливіший, що для неї тато — цілий всесвіт?

Смерть батька стала першою смертю, яку Ольга бачила на власні очі. Так дивно скам'яніти, позбутися сліз саме тоді, коли від тебе очікують привселюдних виявів розпуки.

Тільки все те не виказати словами. Її горе глибше від моря, яке їй обіцяв показати батько. Воно безкрає, як ті поля, які їй не вдавалося обійти. Але горе те надто особисте, не призначене для сторонніх очей. Вона не винесе його на люди, не продемонструє, в якому вогні тепер палає її серце.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Ольга вже не думала про науку. Зі смертю батька світ довкола неї змінився, втратив барви. Зник той, чию руку вона завжди відчувала на своєму плечі; той, поряд з ким вірила, що все буде добре.

Коли Михайло виклопотав для Ольги місце в приватному київському пансіоні шляхетних панянок, дванадцятирічна юнка не надто зраділа. Вагалася, чи варто їхати. Як вона зараз покине матір і рідних?

— Хіба батько не хотів, щоби ти мала хорошу освіту? Хіба ти сама цього не хочеш? Спинишся на тому, що вже знаєш? — із притаманною йому прямолінійністю нагадав сестрі Михайло.

Ольга здалася. Збиралася в дорогу без особливого піднесення. З важким серцем залишала рідний дім.

Михайло приїхав до Гадяча, щоб вести її до науки, перед Різдом. Матері не надто сподобалася його поквапливість.

— Чому саме зараз, перед святами? Як то, брати бідну дитину в дорогу серед зими?

— Так потрібно, мамо, — говорив він лагідно, але твердо. — Зараз для Олі крайня пора починати науку.

А далі була захоплива поїздка на конях. До Києва їх віз чоловік на прізвисько Морока. Оля не знала, звідки він його отримав. Але мати вельми довіряла тому Мороці, раз по раз повторюючи, що він надійний.

Їхали вони з Михайлом не одні, а в товаристві двоюрідного брата по матері Миколи Шульженка, який навчався в Полтавській гімназії. Дорогою юнаки обмінювалися новинами й істо-

ріями зі студентського життя. Ольга переважно німувала, роздивляючись нові, не надто привітні на вигляд місця.

Коли подорожні нарешті в'їхали у Київ, Михайло голосно заговорив до сестри, показуючи рукою вбік:

— Он лавра! А там — церква!

Проминувши міст, вони рушили узгір'ям. Тоді місто було ще не надто забудоване з берега. На очі юній Ользі потрапляли всякого роду дивовижі. Вона розпитувала брата то про одну, то про іншу будову, міркуючи, які місця треба буде відвідати, а про які — написати матері.

Вдивляючись у те, що віддалено скидалося і на дерева, і на страхітливих велетів, що поставали із присмерку, вона запитала:

— Що то таке?

— То почвари, що хапають дівчат, які не хочуть їхати на навчання, — зареготав Микола.

Михайло зупинив брата у других важким поглядом:

— Нащо дурниці торочиш? Хіба не бачиш, що вона й так боїться.

Зупинилися вони на Предславинській вулиці, де мешкала хрещена мати Ольги Марфа Кучинська. У домі того дня було багато молоді. Донька пані Кучинської Людмила репетирувала роль перед виставою. Судячи зі схвальних оплесків, їй вдалося перевтілитися у свою героїню.

Подиву Ольги не було меж, коли вона зустріла серед товариства давніх гадяцьких знайомих братів Ковалевських. Знаючи вподобання молоді Драгоманівни, вони намагалися розмовляти в товаристві винятково українською. Але виходило в них якось не до ладу, з помітною іронією в голосі.

— О, кіт у чоботях! — побачивши Ольгу, вигукнув старший із братів.

Ті слова здивували Ольгу. «Чому це кіт? — розгублено думала вона. — Чобітки в мене бархатні, гарні. До чого тут кіт?»

Господиня метушилася, намагаючись створити для юної гості якомога більше вигод. Нарешті опинившись у відведеній

їй кімнаті, дівчина притулилася щодокою до холодної шибки. Намагалася уявити своє життя в цьому будинку, у незнайомому місті, відчуваючи, що поїздка до Києва назавжди все змінить.

* * *

Ольга знайомилася з Києвом поволі, пізнаючи його як таїну, що не одразу відкривається перед спраглим до знань учнем. Місто, яким вона захопилася з першого погляду, зустріло дівчину розмаєм людей думаючих, інтелігентних, освічених; багатством можливостей. «Стати однією з них, ні в чому не поступатися — це саме те, чого прагнув для мене батько», — нагадувала вона собі.

Спершу Ольга навчалася у своєї родички, панни Кучинської, а згодом потрапила до пансіону панни Нельговської на правах безплатної пансіонерки.

Лише згодом Михайло зізнався сестрі, що зміг влаштувати її до пансіону за протекцією відомого в ті часи вчителя словесності Євгена Судовщикова. За цю послугу пан Євген мав деякий час безоплатно читати в пансіоні лекції.

Подібна повинність лежала й на самому Михайлові. Невдовзі він почав виконувати свою обіцянку, викладаючи словесність у тому ж навчальному закладі. Ольга захоплювалася його лекціями з географії, називаючи їх «енциклопедією для середнього курсу».

Коли Михайло займав місце за кафедрою, з ним відбувалося дивовижне перетворення. Він імпровізував, зацікавлював, дивував, поєднуючи на своїх лекціях одразу декілька предметів: географію, геологію, фізику, історію, етнографію, економіку, не забуваючи висвітлити політичний устрій кожної країни. Давалася взнаки його загальна начитаність. Ще за часів гімназії її брат перечитав силу-силенну авторів, серед яких були Шлосер, Маколей, Гізо. Тому з легкістю міг підтримати будь-яку розмову і ніколи не губився з відповідями на запитання, що йому ставили студенти. Це додавало Михайлові авторитету в колі тих, чий серця він з легкістю завойовував.

— Ти природжений викладач, — якось сказала йому Ольга.

— Викладач? — задумливо повторив Михайло. — Насправді мене цікавить стільки речей, що я досі не знаю, на чому зупинюся.

— А хіба треба зупинятися на чомусь одному? Я б точно не обирала.

Заклад пані Нельговської вважався одним з найкращих пансіонів для дівчат. Попри те, що він мав статус напівзакритого, Ольга та її однокурсниці почувалися там доволі вільно. Дівчина спрагло поглинала науку, з однаковим інтересом бралася за різні предмети й захоплювалася лекціями, які читали випускники чоловічих гімназій. Молоді викладачі, високо цінуючи особистість учня, виховували студентів не покірними, а вільно думаючими, закликали, а іноді й провокували їх до дискусій, відстоювання власної думки.

— До сеї пори дякую я долі, що потрапила сюди, а не до Смольського інституту. Чула про нього багато негативного від знайомих, — говорила Ольга братові. — Тут мені легко дихається, а там би мене скалічили навіки.

Час від часу Ольга згадувала рідний Гадяч, садок, де кожне з дерев, здавалося, мало душу, і пасіку. Але звістки від матері, з якою вона постійно листувалася, допомагали хоч злегка розвіювати тугу.

Єлизавета Іванівна вміла читати й страшенно тішилася, коли до неї писав хтось з рідних. Однак сама написати могла лише власне ім'я і прізвище — і ні слова більше. Усе тому, що дід не віддавав своїх доньок у науку. Вони зростали панночками-хуторянками, які переймалися хатніми справами, аж доки не виходили заміж. Переважно за сусідів-поміщиків. Листи рідним замість Єлизавети Іванівни писали чужі люди або хтось зі знайомих. А вона гордовито виводила на тих аркушиках власне ім'я.

Отримуючи з дому звістки, Ольга проводила пальцем саме по тих словах з листа, які писала мати, відчуючи тепло й спорідненість з дорогою для неї людиною.

За деякий час Ольга вже могла вільно спілкуватися з викладачами німецькою і французькою мовами. А ще дівчина відна-йшла пристрасть, яка до скону рухатиме її помислами. У своїй кімнатці в пансіоні Ольга поклала перед собою чистий аркуш, на якому невдовзі з'явилися перші рядки оповідання.

Ольга писала той твір для уроку німецької мови, на вимогу вчителя, який загадав студентам:

— Напишіть мені оповідання гумористичне, з якого хочете часу, з якого бажаєте побуту, тільки щоб воно було веселе й зовсім самостійне, без наслідування якого-небудь відомого жанру.

Ольга запалала таким творчим завданням. Просиділа над своєю роботою декілька вечорів, пишучи текст, який назвала «Die Memuaren eines Hutes»*. Розповіла про пригоди капелюха, якого буйний вітер зірвав з голови неухажаної панночки.

Перечитала написане декілька разів. Відклала, щоб потім пройтися по тексту свіжим оком. Задоволена своєю роботою, Ольга здала твір на перевірку однією з перших. А вчитель чомусь не поспішав з оголошенням оцінок. Юне нетерпляче серце дівчини важко мирилося з тим зволіканням.

Коли ж учитель нарешті увійшов до класу зі стосом зошитів — Ольга затамувала подих. Він уголос зачитував уподобані роботи. Щоразу, коли лунала назва нового тексту, дівчина напружено стискала в руці олівець. Але про її оповідання так і не згадали.

Після уроку Ольга не поспішала виходити із класу. Зачекавши, доки залишиться з учителем віч-на-віч, рішуче наблизилася до його столу й запитала:

— Будь ласка, скажіть, чому ви не згадали моє оповідання? Воно невдале?

— Подождіть, подождіть, панно Драгоманова, — загадково всміхнувся той, — згодом я усе вам поясню.

* З нім. «Мемуари капелюха».

Відтоді минуло вдосталь часу — і Ольга вже майже забула про той випадок. Аж на одному із занять вчитель зайшов до класу й повідомив:

— Зараз я вам прочитаю, як пишуть гумористичні оповідання в журналі «Für die Jugend»*.

Без поспіху сівши за стіл і насунувши на ніс окуляри, він почав читати. З перших рядків Ольга завмерла. Та це ж її текст...

Уперше взявши до рук альманах зі своїм оповіданням, Ольга відчула захват, якого доти не знала. Вона притискала журнал до грудей, водила пальцями по літерах, бажаючи відчутти кожне слово на дотик.

Укотре перечитуючи рядки свого творіння, знаходила їх далекими від досконалості. Однак у них уже жила нестримна стихія, жарка пристрасть до художнього слова, яка, взявши в полон, уже не відпустить.

* * *

Завдяки братові Ольга познайомилася з Михайлом Старицьким, якого згодом назве своїм хрещеним батьком від літератури. Уперше вони зустрілися, коли Старицький приніс Михайлові на огляд свої українські переклади. Перекинувшись з Ольгою кількома вітальними словами, чоловіки пішли читати їх до окремого кабінету.

Почувши звідти виразну декламацію, Ольга насмілилася приєднатися до них. Сіла крадькома в кутку кімнати, уважно прислухаючись до їхніх розмов, однак не наважуючись долучитися до обговорення.

Якоїсь миті Михайло Петрович, обернувшись до юної слухачки, поцікавився:

— А вам подобаються ці вірші?

— Так, — покvapно відказала Ольга, — вони такі незвичайні!

* Із нім. «Для молоді».